GERBEN POST

LAAT VAREN ALLE HOOP

NEDERLANDSE GEVANGENEN IN MAUTHAUSEN

2025 Prometheus Amsterdam

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage van het Cultuurfonds.

het
Cultuurfonds

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Gerben Post
Omslagontwerp Bart van den Tooren
Foto auteur Marco Bakker
Kaarten Yde Bouma
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5177 5

1
GEWELD IN DE JODENHOEK

Oplopende spanningen

Het begin van de Duitse bezetting van Nederland verloopt betrekkelijk rustig. De verwachte naziterreur blijft uit, waardoor in Joodse kringen zelfs de voorzichtige hoop ontstaat dat de Duitsers zich in Nederland niet op dezelfde manier zullen opstellen als zij in Duitsland of in het bezette Polen doen.[1] De Haagse burgemeester schrijft vijf dagen na de Nederlandse capitulatie van 15 mei 1940 zelfs:

> Laat ons ruiterlijk erkennen dat de houding der Duitse bezetting tot dusver volkomen correct was. Geen enkele daad van plundering, geen uitspatting, geen uittarting der overwonnenen werd mij gemeld.[2]

Ook in de hoofdstad is dit vooralsnog zo. De Amsterdamse Joden worden met rust gelaten, er wordt zelfs geen synagoge gesloten en er vinden geen vernielingen plaats. In eerste instantie lijkt er dus weinig te veranderen, al zijn wel overal Duitse soldaten en politiemannen te zien. Ze gedragen zich vriendelijk en beleefd als ze de dierentuin bezoeken of op een terras een kop koffie drinken. Toch heerst er binnen het stadsbestuur wel degelijk een zeker wantrouwen jegens de nieuwe Duitse autoriteiten. De voorgaande jaren heeft het veel berichten gelezen en gehoord over de manier waarop Joden in Duitsland en Oostenrijk behandeld werden. Burgemeester De

Vlugt en zijn wethouders spreken daarom hun zorgen uit over de toekomst van de Amsterdamse Joden. '*Wenn die Juden uns nicht sehen wollen, werden wir die Juden nicht sehen,*' luidt het Duitse antwoord.[3]

Toch betekent dit niet dat Joden helemaal niets merken van de nieuwe situatie. Op 1 juli 1940 wordt de eerste landelijke anti-Joodse maatregel van kracht: Joden mogen geen lid meer zijn van de luchtbeschermingsdienst. Op 31 juli volgt de tweede. Dan wordt bekendgemaakt dat het vanaf 5 augustus 1940 verboden zal zijn vee onverdoofd te slachten. Dit lijkt een algemeen verbod, maar heeft vooral gevolgen voor de koosjere slacht.[4] Maar, denken veel Joden, als het hierbij blijft dan is het allemaal nog wel te overzien. Het is echter slechts een begin.

In september 1940 wordt bepaald dat Joden niet langer welkom zijn op de Amsterdamse markten, dat alle Joodse pers wordt verboden en dat personen met ten minste één Joodse grootouder die lid is geweest van de Joodse gemeente zelf ook als Jood zullen worden aangemerkt. In navolging daarvan dienen ambtenaren vijf dagen later de zogeheten 'ariërverklaring' in te vullen. Door te ondertekenen verklaren ze dat noch zij, noch hun echtgenoten Joods zijn. Ambtenaren die de verklaring niet invullen, worden op 21 november 1940 geschorst en drie maanden later officieel ontslagen.[5]

Halverwege december van het eerste bezettingsjaar wordt de antisemitische houding van de nazi's ook fysiek. Op 14 december rond elf uur komen zeventig tot tachtig personen, van wie twintig gekleed in het zwarte uniform van de Weerbaarheidsafdeling (WA) – de militante tak van de NSB – aan bij Heck's Lunchroom op het Amsterdamse Rembrandtplein. Ze hebben borden bij zich met daarop de tekst JODEN NIET GEWENSCHT en al snel ontstaat er een vechtpartij tussen hen en Joodse en niet-Joodse bezoekers van het café.[6]

De volgende dag is café Savoy op het Leidseplein aan de beurt. Op het moment dat acht in uniform gestoken WA'ers de zaak betreden, blijken daar ook al vijftig NSB'ers te zijn. Ze eisen dat de Joodse aanwezigen de zaak binnen tien minuten verlaten, en als dat niet ge-

beurt, zullen ze eruit geslagen worden. Door het snelle optreden van de politie kan een vechtpartij worden voorkomen. Na dit incident is het een paar weken rustig. NSB-leider Anton Mussert heeft een 'kerstvrede' afgekondigd, maar vanaf januari 1941 staat zijn achterban klaar om de provocaties weer op te pakken. WA'ers trekken er wederom op uit met bordjes waarop staat dat Joden niet welkom zijn. Ze dwingen café- en restauranteigenaars deze bij de ingang van hun zaak te plaatsen. Deze bordjes hebben ze gekregen van officiële Duitse instanties. Wanneer de eigenaars weigeren ze te plaatsen, komt de Duitse politie in actie om de WA-mannen te ondersteunen.

Het zijn niet alleen openbare gelegenheden als cafés en restaurants die een WA-doelwit vormen. Op 6 februari 1941, tegen het einde van de middag, stapt een tiental NSB'ers op het Muntplein in de tram en begint op gewelddadige wijze de Joodse passagiers eruit te werken. Een dag later moet café De Kroon op het Rembrandtplein het nogmaals ontgelden: drie grote spiegelruiten worden ingegooid en dit gebeurt ook met een aantal andere zaken met een Joodse clientèle.[7]

Op zondag 9 februari rond halfvijf in de middag is café-cabaret Alcazar op het Thorbeckeplein het volgende mikpunt van de WA. De eigenaar van het etablissement, Dirk Vreeswijk, heeft tot dan toe geweigerd het bordje met de mededeling dat Joden niet gewenst zijn op te hangen en er treden geregeld Joodse artiesten op. De WA laat het daar niet bij zitten en besluit om langs te gaan.[8] 'De zaak was vol, zelfs zo vol dat de mensen bij elkaar op schoot zaten,' vertelde Vreeswijk na de oorlog.

> Intussen hadden zich buiten een zestigtal heren opgesteld en vandaar kwamen ze in looppas naar ons toe om ons aan te vallen. De portier, die buiten stond, gooide onmiddellijk de deuren in het slot, maar zoals ze me later vertelden, hebben ze hem buiten munt geslagen. Zij konden dus niet ineens naar binnen, maar in een minimum van tijd lagen de ruiten stuk. Zelfs een fiets werd door de ruiten gesmeten.[9]

Wanneer de eerste WA'ers binnenkomen, slaat Vreeswijk erop los met een ploertendoder, met als resultaat dat twee van de indringers gewond moeten worden weggedragen. De meeste gasten worden via de achterkant van de zaak weggeleid, al blijft een aantal binnen om de WA-mannen tegen te houden, en er ontstaat een gevecht. De zestig gewapende WA'ers zijn met te veel en Vreeswijk en zijn medestanders delven het onderspit. Ze zien machteloos toe hoe de zaak kort en klein geslagen wordt: 'Er was geen glas meer heel.'[10]

De toegesnelde Amsterdamse politie staat machteloos tegenover de overmacht aan WA'ers, die zich gesteund zien door ongeveer vijftig Duitse politiemannen die verhinderen dat er arrestaties worden verricht.[11]

Diezelfde middag loopt een groep NSB'ers vanaf het Rembrandtplein via de Amstelstraat en de Blauwbrug richting het Waterlooplein, in het hart van de oude Jodenbuurt. Daar en in de omliggende straten beginnen ze met het inslaan van ramen van Joodse winkels en woonhuizen. Er worden deuren ingetrapt, woningen worden binnengedrongen en huisraad wordt op straat gesmeten. Die avond komt een menigte van 150 NSB'ers terug naar de buurt. Nu dringen ze Huize Bob binnen, waar veel Joodse en niet-Joodse jongeren komen om elkaar te ontmoeten en met elkaar te dansen.[12] Er ontstaat een gevecht en de jongens en meisjes worden de danszaal uit gesleurd en op straat mishandeld. Ook nu weer wordt de inventaris aan gort geslagen.

De Portugese Synagoge is een volgend beoogd doelwit. Een aantal mannen wil het eeuwenoude gebedshuis in brand steken, al weten patrouillerende politieagenten dit te voorkomen. De ouderen in de Jodenhoek zijn doodsbang voor het hevige geweld in hun buurt en in andere delen van het centrum. Tegelijkertijd wakkert het geweld bij veel Joodse jongeren juist het gevoel aan dat de wijk en haar bewoners met hand en tand moeten worden verdedigd.[13]

De boksers van de Jodenhoek

Een van de belangrijkste regels voor een goede bokser is dat hij niet op straat vecht maar zelfbeheersing toont. Gevechten dienen in de boksring plaats te vinden. In februari 1941 vraagt de situatie in de oude Amsterdamse Jodenbuurt echter om een andere interpretatie van deze regel.[14] De Jodenbuurt en haar inwoners moeten worden beschermd tegen de aanvallen van de WA, desnoods met geweld.

Voor de oorlog is boksen al een populaire sport onder jonge arbeiders in de Jodenbuurt. Voor veel jongens is dit de enige beweging die ze krijgen en op deze manier kunnen ze in zekere zin op legitieme wijze hun agressie kwijt. Een van de boksscholen in de buurt is Olympia van bokstrainer Joël Cosman. Olympia is een grote boksvereniging die in het verleden al een aantal kampioenen heeft voortgebracht. De Joodse Bennie Bluhm is er kind aan huis. Vóór het geweld in februari 1941 losbarst, had hij zijn bokskwaliteiten al eens op straat willen inzetten. In september 1940 waren er enkele NSB-provocaties op de Waterloopleinmarkt geweest en Bennie had gezien hoe zijn oude grootvader van het kistje naast zijn marktstal getrapt werd.[15] 'Ik ben ze achternagegaan,' vertelt hij na de oorlog, 'maar het waren er te veel, ik kon ze niet houden. Normaal ga je een straatgevecht uit de weg maar dit was noodzaak. Je denkt toch niet dat ik me laat pakken door zo'n min mannetje van de NSB?'[16]

Bennie is niet de enige bokser die niet van plan is lijdzaam toe te zien hoe WA'ers en NSB'ers zijn buurt terroriseren. Velen zijn ervan overtuigd dat de vijand ieder moment kan terugkeren om door te gaan met de gewelddadigheden. Er is echter maar weinig tijd om tot een goed georganiseerde verdediging van de Jodenhoek te komen. De wíl om de wijk te verdedigen, daarentegen, is wel in overvloed aanwezig. Hierdoor formeren zich op 10 februari, daags na de aanvallen op Alcazar en de Jodenhoek, spontaan verschillende knokploegen.

Een van die knokploegen bestaat uit een groep bevriende Joodse

jongemannen die met elkaar hebben afgesproken dat ze zich zullen verweren tegen toekomstig WA-geweld. Ze bewapenen zich met boksbeugels en ijzeren staven en zijn klaar om de tegenaanval in te zetten. Een andere knokploeg ontstaat rondom een slager uit de Jodenbreestraat, een grote man met veel lef, waardoor hij flink wat aanhang krijgt.[17]

Op en rond het Waterlooplein komen verschillende groepjes bij elkaar. Onder de jongens bevinden zich opvallend veel sporters van de boksscholen Olympia en Maccabi. Trainer Joël Cosman heeft zijn pupillen van beide scholen opgetrommeld.[18] Daarnaast komt er ook hulp uit andere hoeken. Eigenaar van een verhuis- en expeditiebedrijf Simon Looper stelt een vrachtwagen aan de knokploegen ter beschikking. Deze wordt omgebouwd tot overvalwagen waarmee de mannen snel ter plaatse kunnen zijn als er ergens in de stad iets gebeurt waar hun hulp nodig is.[19] De niet-Joodse oudijzerhandelaar Antoon (Toon) Prenger – woonachtig in het hart van de oude Jodenbuurt en getrouwd met een Joodse vrouw – stelt materialen uit zijn oudijzeropslag ter beschikking om als wapens te dienen. Daarnaast zorgt hij ervoor dat zijn netwerk van niet-Joodse arbeiders uit andere arbeiderswijken als de Jordaan en Kattenburg paraat staat om de Joodse knokploegen direct te hulp te schieten, mocht dit nodig zijn. Dit doen sommige anderen ook, waardoor de knokploegen kunnen rekenen op ongeveer vijftig niet-Joodse medestanders uit andere delen van de stad.[20]

Diezelfde avond is Toon Prenger betrokken bij een gevecht op de Zwanenburgwal. Bij het Tip Top Theater in de Jodenbreestraat probeert een groep NSB'ers een vechtpartij uit te lokken, maar de politie maakt hier snel een einde aan. Terwijl drie NSB'ers via de Zwanenburgwal afdruipen, roept een van hen: 'Ze moesten de Jodenhoek helemaal uitbranden!' Toon staat op dat moment even verderop samen met de Joodse Maurits Caransa en Jo Heide. Ze besluiten de confrontatie aan te gaan door te vragen: 'Wat moet je van de Joden?' Hierop ontstaat er een gevecht dat resulteert in de tewaterlating van

de drie NSB'ers. Wanneer ze proberen weg te zwemmen, krijgen ze ten afscheid nog een lading stenen naar het hoofd gesmeten.[21]

Op dinsdag 11 februari komen de pas opgerichte knokploegen samen in verschillende koffiehuizen en cafés in de Jodenbuurt. Ze bespreken het laatste nieuws en waarschuwen elkaar dat er geruchten zijn dat NSB'ers van plan zijn de Portugese Synagoge in brand te steken.[22]

In het koffiehuis van Hakkie Schelvis spreekt Toon Prenger de aanwezigen toe. Hij laat zijn toehoorders weten dat ze in zijn loods een stuk oud ijzer kunnen halen dat als wapen kan dienen. Andere cafés waar bijeenkomsten gehouden worden, zijn 't Stuivertje in de Korte Houtstraat en het café van Willem Kuiper in de Jodenbreestraat. Bennie Bluhm is te vinden in café Nikkelsberg, een grote Joodse zaak op de hoek van de Turfsteeg met het Waterlooplein. Zijn vriend, de 24-jarige reclameschilder en bokser David (Lard) Zilverberg, voert hier het hoogste woord. Hij vertelt zijn toehoorders hoe de boel georganiseerd zal worden. Kleine groepjes knokploegers zullen her en der verspreid over de buurt de wacht houden en onderling met elkaar in contact blijven. Mocht het daadwerkelijk nodig zijn, dan hoeven ze een gevecht niet uit de weg te gaan.[23]

Diezelfde avond om een uur of halfzeven is het koud, mistig en nat in het centrum van de stad. Bennie Bluhm en Lard Zilverberg staan in het schemerdonker in de Turfsteeg op de uitkijk. 'We lieten ze komen,' vertelt Bennie na de oorlog, 'we wisten dat er verderop in de straten en stegen nog eens tachtig van onze jongens stonden.'[24]

Op datzelfde moment vertrekken ongeveer veertig WA-mannen vanaf hun vendelkwartier op het Singel richting de Jodenbuurt. Zingend en met vlaggen in de hand gaan ze via het Muntplein, de Doelenstraat, de Staalstraat, de Zwanenburgwal en de Zwanenburgerstraat richting het Waterlooplein. Een groep sympathisanten sluit zich bij hen aan.[25] Eenmaal op het plein aangekomen slaat de groep links af, richting de Mozes en Aäronkerk. Een WA'er op de fiets rijdt aan de andere kant van het plein in dezelfde richting, als er plotse-

ling geroepen wordt: 'Dat is er ook één. Grijpt hem!' waarna de man een stuk ijzer naar zijn hoofd geslingerd krijgt en van zijn fiets getrokken wordt. De rest van de groep WA'ers hoort dit en rent snel naar hem toe om hem te helpen. Op dat moment stormen de knokploegers vanuit hun wachtposten het plein op en ontstaat er een enorm gevecht.[26]

Er worden messen getrokken en er wordt geslagen met stenen, ijzeren staven, ijzeren kettingen en er worden enkele schoten gelost. Door de enorme chaos op het plein raakt een van de WA-mannen los van zijn groep. Deze Hendrik Koot staat te schreeuwen dat hij het 'jodenzooitje' wel even zal uitroeien. Hij wordt vervolgens door een aantal mannen tegen de grond gesmeten en met staven bewerkt. Een aantal van zijn makkers ziet dit en probeert hem te ontzetten, maar andere knokploegers gaan in de aanval zodat ze Koot niet kunnen bereiken. Het lukt hem om aan zijn aanvallers te ontkomen en weg te vluchten, maar hij wordt ingehaald en nogmaals tegen de grond gewerkt. De mannen die zich op hem werpen, beginnen hem met stukken ijzer te slaan en er wordt een mes gebruikt.[27]

Toon Prenger en een aantal anderen staan even verderop en zien hoe Piet Werkheim, Jo Heide en zijn broer Juda op Koot inslaan totdat deze zwaargewond en bewusteloos op het plein blijft liggen.[28] Zijn mede-WA'ers zijn niet opgewassen tegen de Joodse knokploegen en hun niet-Joodse medestanders en ze vluchten weg via de Blauwbrug. Al met al heeft de vechtpartij niet meer dan tien minuten geduurd, maar zorgde het toch voor veel gewonden. Van de veertig WA-mannen en hun medestanders die rond zeven uur op het plein zijn aangekomen, is meer dan de helft gewond. Drie van hen, inclusief Hendrik Koot, moeten worden opgenomen in het Binnengasthuis.[29]

Gewonde knokploegleden en hun niet-Joodse medevechters laten zich in eerste instantie behandelen in een eerstehulppost in de Jodenbreestraat, waarna ze worden doorgestuurd naar het Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht. De laatste gewonde die daar wordt binnengebracht, is de niet-Joodse

Jan Bijl. Na behandeling wordt hij ontslagen en kan hij weer naar huis terugkeren.[30]

Inmiddels is het hoofd van de Duitse politie op het Waterlooplein aangekomen en hij beveelt zijn mannen meteen de buurt af te zetten. Bij een van de controleposten die langs de afzetting zijn neergezet, worden Lard Zilverberg en zijn broer Philip tegengehouden. Lard heeft nog een stuk oud ijzer op zak, reden genoeg om de broers te arresteren.[31] Hierna worden nog ongeveer twintig Joodse jongemannen aangehouden op verdenking van betrokkenheid.[32] Op bureau Overtoom worden de arrestanten flink afgeranseld en Lard en Philip Zilverberg worden samen met Meijer van West gedwongen met wapens in de hand te poseren voor een aantal foto's. Philip, Meijer en de meeste andere gearresteerden worden al snel weer vrijgelaten. Lard Zilverberg, echter, laten ze niet meer gaan.[33]

V.l.n.r. Meijer van West, Lard en Philip Zilverberg worden gedwongen met wapens te poseren. Beeldbank WO2, 97206